

לשון חכמים במגילות ים המלח: זיהוי חדש של מונח הלכתי

א. טרמינולוגיה הלכתית משותפת למגילות ולחז"ל

חוקרים רבים של ההלכה במגילות קומראן העירו על שקיעי שכבה קדומה של דינים, מנהגים ופרשנות חוץ־מקראיים שהייתה משותפת לחוגים יהודיים שונים וקדמה למחלוקת הכיתות בימי בית שני. אחד הגילויים המפעימים של המורשה המשותפת הוא התופעה של טרמינולוגיה הלכתית חוץ־מקראית קרובה, ולעיתים זוהה, במגילות קומראן מזה ובספרות חז"ל מזה.

עוד בשנות השבעים של המאה העשרים שיער יגאל ידין במהדורתו למגילת המקדש את דבר קיומה של "תורת הלכות מגובשת בימי בית שני, תורה שבעלי ההלכות השונות נזקקו לה וללשונה המשפטית־הלכתית בין לשלילה ובין לחיוב"¹. לראיה הביא את הקרבה בין ניסוח המשנה בחולין "האשה שמת וילדה בתוך מעיה" (ד, ג) ובין לשון מגילת המקדש "אשה כי תהיה מלאה וימות ולדה במעיה" (נ 10) ואת המשפט המסייג בדין המפתה במגילת המקדש – "והיא רויה לו מן החוק" (ס 9) – בהשוואה ללשון המשנה [אשה] שהיא ראויה לו" (כתובות ג, ה) ולמדרש "בראויה לו לאשה הכתוב מדבר" (מכילתא דרבי ישמעאל, משפטים יז [מהדורת הורוויץ ורבין, עמ' 308]). לפני שלושה עשורים העיר יעקב זוסמן במאמרו המכונן "חקר תולדות ההלכה ומגילות מדבר יהודה":

בכל אלה, וכן בחומר ההלכתי הנוסף שטרם פורסם [...], הרושם המרשים ביותר העולה מהם הוא הקרבה הגדולה לעולם ההלכה של חז"ל – קרבה בלשון, במינוח, בפרטי הלכות ובכל עולם מושגיהם. על מונחים אחדים העיר עוד שכטר בזמנו, ובעקבותיו באו אחרים; אבל כבר כתב הגר"ש ליברמן על ברית דמשק: "תעודה זו משופעת במלים ובכיתויים עבריים צחים, המזדמנים בספרות התלמודית, במספר רב יותר משכברו כל מהדיריה". קרבה זו הולכת וגוברת בחומר החדש ההולך ומתגלה, והיא בולטת במיוחד במגילה החדשה (מגילת "מקצת מעשי התורה"; להלן: ממ"ת) [...] שמצויים

* מאמר זה נולד בעת הכנת מהדורה חדשה למגילת מקצת מעשי התורה במסגרת Oxford Commentary on the Dead Sea Scrolls, www.ocdss.div.ed.ac.uk/#volumes. על הקריאה והפיענוח מופקרת ד"ר אשבל רצון. המחקר הסתייע בתמיכת הקרן הלאומית למדע, מענק 725/16.

1. ידין, מגילת המקדש, א, עמ' 306, ראה גם עמ' 32.

בה מושגים, מונחים ולשונות הקרובים באופן מפתיע, ולעתים אף באופן מדהים, לעולמם של תנאים.²

שנתיים אחר כך הצביע אלישע קימרון על מונחים הלכתיים אשר נודעו עד לגילוי המגילות רק מספרות חז"ל ונמצאו גם בספרות המגילות, ובעיקר במגילת מקצת מעשי התורה (ממ"ת). הוא מנה מונחים כגון "העריבות שמש", "מי חטאת", "ארץ ישראל", "על גב" ו"מוצקות".³ קשה להפריז בחשיבותה של תופעה זו, שכן היא מלמדת, כהערת קימרון, על קדמות המונחים עצמם, ומתוך כך גם על קדמות המסורת ההלכתית שנוקקה להם. השימוש המשותף במינוח הלכתי חוץ-מקראי במגילות קומראן ובספרות חז"ל מעיד אפוא כמאה עדים על קיומו של מסד הלכתי חוץ-מקראי עתיק קודם להתפלגות הכיתות.

להלן אבחן מחדש חוק אחד בממ"ת. חוק זה מעיד על קדמותה של הלכה כיתתית מסוימת בהשוואה לזו של יריביה ולהלכה המוכרת לנו מספרות חז"ל. לפחות במקרה זה החוק הכיתתי מייצג שכבת תשתית, וההלכה היריבה היא פרי חידוש ושינוי. עם זאת כאן אציע שבחוק זה דוגמה נוספת, שטרם הוכרה במחקר, לטרמינולוגיה הלכתית משותפת לממ"ת ולחז"ל, ובכך הוא מחזק את הנחת המורשה הקדם-כיתתית המשותפת.

ב. עורות ב"מקצת מעשי התורה"

שורות 18 עד 24 של הטקסט המורכב במהדורת אלישע קימרון וג'ון סטרגנל למגילת "מקצת מעשי התורה"⁴ הן תוצאת צירוף של כמה קטעים, כהצעת המהדירים.⁵ קטע זה עוסק בעורות בהמה ובטומאת נבלות ונחלק לשתי יחידות (שורות 18–20; 21–24 בטקסט המורכב), על פי כתיבי היד השונים והנושאים ההלכתיים הנבדלים. עיקר ענייניו כאן ביחידה השנייה, והדיון ביחידה הראשונה יהיה לצורך הצגת הרקע בלבד. להלן יוצג כל קטע בנפרד, ורק אחרי כן הצירוף שהציעו המהדירים.

היחידה הראשונה (הטקסט המורכב, שורות 18–20)

6Q394 5 ii 2-4 + 4Q395 1 11-12	
1 17	[אהרן] ראואי [להיות מ]
2 18	[עוֹרוֹת הַבְּקוֹר]
3 19	[עוֹרוֹתֵיהֶם כְּלִיִּם]
4 20	[להביא]ם למקד[ש]

2. זוסמן, תולדות ההלכה, עמ' 21–22, ושם הפניות לשכטר, ליברמן ואחרים שהעירו על התופעה.
3. קימרון, מונחי ההלכה; לגילוי חדש של מונח כזה ראו יודיצקי, העיר הנידחת.
4. קימרון וסטרגנל, ממ"ת.
5. שם, עמ' 48.
6. הטקסט מתוך 4Q395 מובא באותיות מודגשות.

טקסט מקוטע זה מתבסס בעיקר על 4Q394 5 ii, שבשורה העליונה שלו שרדה רק המילה ראואי.⁷ בראש קטע זה שוליים עליונים, ולפיכך מקומו כנראה בראש הטור השני של כתב היד 394, אחרי סיומו של הטור הראשון, המכיל את פתיחת המגילה ואת חוקיה הראשונים ומסתיים בדין הפרה האדומה במילים "כי לבני".⁸ השחזור מתאפשר מתוך החפיפה עם קטע 4Q395 1 11, שבסופו שרדו (גם שם אחרי חוק הפרה האדומה) המילים "אהרן ראוי להיות" מ.⁹ מסתברת הנחת המהדירים הראשונים שהמילה ראואי בקטע 394 והמילה ראוי בקטע 395 הן העתקות שונות של אותו מקור, ולפיכך אפשר להשלים את הרצף המקוטע "כי לבני... ראואי" בכתב היד 394 בעזרת הרצף המקביל "אהרן ראוי להיות" בכתב היד 395 ולשחזור בסוף חוק הפרה האדומה כך: "כי לבני אהרן ראוי להיות" [חיזוק נוסף לחפיפה זו יש בראשי האותיות המסופקות שנשתיירו בקטע 395 בשורה 12: "עורות ה", המתאימות לקריאה "רות הב" בשורה 2 של קטע 394.

היחידה, שראשה היה בחלק החסר של שורה 1, לאחר סיומו החסר של חוק הפרה האדומה, עוסקת כנראה בהבאה של עורות בהמה או של כלים העשויים מעורות כאלה למקדש. קימרון וסרגנל קישרו תוכן זה להוראה הבאה במגילת המקדש:¹⁰

כול עור בהמה טהורה אשר יזבחו בתוך עריהמה לוא יביאו לה,¹¹ כי בעריהמה יהיו עושים בהמה מלאכתמה לכול צורכיהמה, ואל עיר מקדשי לוא יביאו, כי כבשרמה תהיה טהרתמה. ולוא תטמאו את העיר אשר אנוכי משכן את שמי ומקדשי בתוכה, כי בעורות אשר יזבחו במקדש, בהמה יהיו מביאים את ינמה ואת שמנמה וכול אוכלמה לעיר מקדשי. ולוא יגאלו את מקדשי בעורות זבחי פגוליהמה אשר יזבחו בתוך ארצמה. ולוא תטהרו עור מתוך עריכמה לעירי, כי כטהרת בשרו כן יטהרו העורות. אם במקדשי תזבחוהו יטהר למקדשי, ואם בעריכמה תזבחוהו וטהר לעריכמה. וכול טהרת המקדש בעורות המקדש תביאו, ולוא תטמאו את מקדשי ועירי בעורות פגוליהמה, אשר אנוכי שוכן בתוכה (מז 7–13).¹²

לפי חוק זה, אפילו עורות של בהמה טהורה אסורים בהבאה לעיר המקדש, שכן דין העור כדין בשר הבהמה. הבשר עצמו אסור ב"עירי" מפני שהשחיטה לשם אכילת חולין אסורה שם, כך מלמדת מגילת המקדש במקום אחר (נב 19–21). כמו שהעירו רבים, איסור אחרון זה נובע כנראה מהרמוניזציה בין פסוקי ויקרא יז 1–9, האוסרים

7. שם, עמ' 10.

8. שם, עמ' 8.

9. שם, עמ' 15.

10. שם, עמ' 154–156.

11. לה – הכוונה ל"עיר אשר אקדיש לשכין שמי ומקדושי בתוכה" שנזכרה לעיל, שורות 3–4.

12. דיין, מגילת המקדש, ב, עמ' 143–144; קימרון, מגילות, א, עמ' 186.

כפשוטם שחיטת חולין הן בתוך המחנה הן מחוצה לו, ובין הכתוב בדברים יב 15–22, המתיר שחיטה ואכילה של בשר חולין: "כי ירחק ממך המקום אשר יבחר ה' אלהיך לשום שְמוֹ שם" (דב' יב 21). מגילת המקדש וגם ממ"ת (ב 27–35) זיהו כנראה את "המקום אשר יבחר ה' אלהיך לשום שמו שם" בדברים יב עם המחנה של ויקרא יז, ואת שני אלה – עם ירושלים. לפי שני החיבורים, בירושלים עצמה מותרת שחיטה של קורבנות בלבד, ורק מבשרם מותר לאכול. נוסף על איסור השחיטה והאכילה אסרה הכת הכנסת בשר חולין לירושלים, ועימו אסרה אף את העור ואפילו כלים שנעשו מעור בהמת חולין שעובד.¹³

עמדה כיתתית זו מנוגדת בתכלית להלכת חז"ל, וקרב לוודאי שגם להלכה הפרושית שקדמה לה, מכמה טעמים. ראשית, חז"ל לא הכירו באיסור שחיטת חולין ואכילת חולין במקום כלשהו. איסור שחיטת חוץ שבויקרא יז נתפרש אצל התנאים כתקף רק לתקופת הנדודים במדבר¹⁴ או כמוסב על שחיטת קודשים, ולא חולין, מחוץ למקדש.¹⁵ כך או כך, שחיטת חולין הותרה לדעת הכול בכל מקום בארץ ישראל, ובכלל זה ירושלים.¹⁶ שנית, את הלכות הרחקת טמאים וטומאה מן ה"מחנה" המקראי פירשו חז"ל 'במקדש' – ובהקשרים מסוימים בהר הבית – בלבד, בעוד שאר שטחה של העיר ירושלים הוגדר שווה ערך ל"מחנה ישראל" המקראי וזוהה עם מרחב החולין המחייב שילוח מצורעים בלבד.¹⁷ שלישית, גם לעניין בשר טמא, כגון נבלה, הוציאה ההלכה התנאית מכלל הטומאה את העור, את העצמות,

13. על קדושת ירושלים וגבולותיה במגילת המקדש ובמקצת מעשי התורה, ובכלל זה איסור הכנסת בשר חולין ועורות לעיר, נכתב מחקר ענף. ראו בין השאר שיפמן, איסור עורות; שיפמן, שחיטה; הנשקה, קדושת ירושלים; שמש, שלושת ימים; שמש, קריאה חדשה; קיסטר, ממ"ת, עמ' 335–339; ספר, ההלכה הפרושית, עמ' 19–20; קראץ, המקום אשר יבחר; בירנבוים, ירושלים. אהרן שמש העלה בשני המאמרים הנזכרים הצעה חדשה וחרפה ש"דרך שלושת ימים" מן המקדש, הנזכרת בהקשר זה במגילת המקדש נב 14, אין עניינה באיסור שחיטת חולין כי אם דווקא באיסור שחוטי חוץ של קודשים. לענייננו כאן די לנו בכך שאין חולק שהכת אסרה שחיטת חולין בירושלים וסביבתה, הן בממ"ת הן במגילת המקדש.
14. לפי בית ר' ישמעאל. ראו ספרי דברים עה (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 139–140); בבלי, חולין טז ע"ב; ויקרא רבה כב, ז.
15. לפי בית ר' עקיבא. ראו ספרא, אחרי מות ח, ו (פג ע"ב); משנה, זבחים יד, א; בבלי, זבחים קו ע"א–ע"ב; ורמז, כיסוי הדם, עמ' 179–181.
16. אפילו השוחט חולין בעזרה גופה פטור ממלקות ומכרת. ראו משנה, חולין ה, א; ספרא, אחרי מות ח, ו, ה (פג ע"ב); הנשקה, קדושת ירושלים, עמ' 18–19; עם זאת, כפי שהראה פורסטנברג (טהרה וקהילה, עמ' 47), התקיים פער בין עיקר הדין התנאי המתיר בשר חולין בירושלים ובין המציאות הנשקפת מן המקורות התנאיים, שעל פיה הנחת היסוד היא שבשר הנמצא בירושלים הוא בשר קודש, ונעשה מאמץ מכוון לצמצם אכילת בשר תאוה בירושלים.
17. ראו נעם, המהפכה התנאית, עמ' 171–176, 309. עם זאת ראוי להעיר שבהקשרים של היתר, כגון אכילת קודשים קלים ומעשר שני, ההלכה התנאית נוקטת גישה מרחיבה ומחילה את דין "המקום אשר יבחר" על ירושלים כולה. ראו הנשקה, קדושת ירושלים, עמ' 18–19.

את הגידים, את הקרניים ואת הטלפיים, ולכן נחשב העור שהופשט לישות נפרדת שאינה מטמאת טומאת נבלה.¹⁸ לעומת זאת עור מעובד נחשב תמיד טהור, אפילו במקרים חריגים של עור רך מאוד הנחשב לחלק אינטגרלי מבשר הבהמה.¹⁹ הפרושים בימי בית שני כנראה כבר החזיקו בכמה מהעקרונות הללו המוכרים לנו מהספרות התנאית, שהרי ממ"ת, כחיבור פולמוסי, מעידה שדיני טומאת העורות והבאתם לירושלים היו שנויים במחלוקת בין חוגים יהודיים שונים עוד בפני הבית.

ג. עדותו של יוסף בן מתתיהו

נשאלת השאלה איזו משתי העמדות ההלכתיות קדמה, איזו מהן משקפת את הנוהג היהודי המקורי – החומרה הקומראנית או הקולה הפרושית. כאן בא לעזרתנו יוסף בן מתתיהו. הוא מעיד על צו שהוציא אנטיוכוס השלישי לטובת היהודים ופורסם בעקבות הכיבוש הסלווקי של ירושלים בתחילת המאה השנייה לפסה"נ (קדמוניות היהודים יב 145–146). "פרוגרמה" מלכותית זו, ככינויה בפי יוספוס,²⁰ מזהירה כל נוכרי מפני כניסה למתחם המקדש בירושלים ואוסרת להביא לעיר בשר בעלי חיים האסורים ליהודים, כגון סוסים, פרדים, חמורים, ברדלסים, שועלים וארנבות. לבד מהבאת בשר בעלי חיים אלו אוסרת הפקודה גם את גידולם בירושלים ואף את הכנסת עורותיהם לעיר: "רק בהמות המקובלות (על היהודים) מאבותיהם שמקריבים מהם על פי דין גם לאלוהים, מותרות בשימוש".²¹

לפני גילוי המגילות תמהו החוקרים על האיסור המפתיע, שאין זכר לו בספרות חז"ל, לגרל בעלי חיים אסורים במאכל בירושלים ולהכניס עורותיהם לעיר.²² היו שפקפקו באותנטיות של כל ה"פרוגרמה", אחרים הציעו שבגרסתה זו בקדמוניות היהודים היא מקוטעת או משובשת או שהפקיד הסלווקי שניסח אותה היה בור בחוקי היהודים.²³ אחרים סברו שהחקיקה בעניין הבהמות חלה על המקדש בלבד ולא על העיר כולה.²⁴ או שמתחילתה כוונה למקדש השומרוני בהר גריזים ובהתאמה אל ההלכה השומרונית המחמירה²⁵ או שהגירה על הכנסת עורות

18. משנה, חולין ט, א–ג (=טהרות א, ד); עדויות ו, ג; ספרא, שמיני י, יא, ה–ו (גה ע"ד); בבלי, חולין עה ע"ב, קיז ע"ב. השוו משנה, זבחים ג, ד; ט, ה, וראו עוד להלן.
19. משנה, חולין ט, ב.
20. על משמעותו של מונח זה ראו ביקרמן, הצהרה סלווקית, עמ' 358.
21. שליט, קדמוניות, עמ' 47–48.
22. קדמוניות, מרקוס, עמ' 76 הערה a, עמ' 762; צ'ריקובר, תרבות הלניסטית, עמ' 86–85; שטרן, התעודות, עמ' 42; ספרא, ירושלים, עמ' 104; באומגרטן, כיתות, עמ' 82.
23. ספרא, ירושלים, עמ' 104; קדמוניות, מרקוס, נספח D, עמ' 763–764.
24. צ'ריקובר, תרבות הלניסטית, עמ' 86–87. אבל ראו אוריין, פרוגרמה, הערה 1.
25. ביכלר, טוביה, עמ' 148–158.

מעובדים נבעה מחשש לעור שאינו מעובד דיו, ופיסות בשר זעירות עשויות להיות דבוקות בו.²⁶

אולם עם גילוי המגילות הוכחה מהימנותה של עדות יוספוס על הפרוגרמה ועל חוקיה. אומנם הלכת המגילות אינה זהה לגמרי להלכה הנשקפת מצו אנטיוכוס. הצו אוסר להכניס לירושלים בעלי חיים אסורים באכילה, ונראה שהוא מתיר צריכה של בשר חולין של בהמות כשרות הראויות מעצם מהותן לשמש קורבן,²⁷ ואילו מגילת המקדש, וכנראה גם ממ"ת, מחילות את האיסור גם על בהמות חולין טהורות ומתירות רק אכילת קורבנות ממש.²⁸ ועם זאת, עצם האיסור להכניס בשר ועורות – גם עורות מעובדים – לירושלים והרחבת האיסור לכלל העיר משותפים לפקודה הסלווקית ולמגילות קומראן.²⁹ לאור ההנחה המסתברת שהחוקים שבצו אנטיוכוס נוסחו על פי עצת נציגי הציבור היהודי הירושלמי והתבססו על הנוהג שרווח בירושלים בעת ההיא,³⁰ מתברר שהתפיסה העקרונית שבמגילות נאמנה למנהגי החברה הירושלמית

26. ביקרמן, הצהרה סלווקית, עמ' 366.

27. המשפט $\mu\acute{o}\nu\omicron\iota\varsigma \delta\acute{\epsilon} \tau\omicron\iota\varsigma \pi\rho\omicron\gamma\omicron\nu\iota\kappa\omicron\iota\varsigma \theta\acute{\upsilon}\mu\alpha\sigma\iota\nu, \acute{\alpha}\varphi' \acute{\omega}\nu \kappa\alpha\iota \tau\acute{\omega} \theta\epsilon\acute{\omega} \delta\epsilon\acute{\iota} \kappa\alpha\lambda\lambda\iota\epsilon\rho\epsilon\acute{\iota}\nu, \acute{\epsilon}\pi\iota\tau\epsilon\rho\acute{\alpha}\varphi\theta\alpha\iota \chi\rho\eta\sigma\theta\alpha\iota$ עמום במקצת. אני נוטה לקבל את דעת רוב החוקרים והמתרגמים, שפירשו שהוא מתיר אכילת בעלי חיים הכשרים להקרבה, ולא דווקא בהמות קורבן ממש, כעולה מן המילה $\kappa\alpha\iota$, וגם מהמשפט $\mu\acute{o}\nu\omicron\iota\varsigma \delta\acute{\epsilon} \tau\omicron\iota\varsigma \pi\rho\omicron\gamma\omicron\nu\iota\kappa\omicron\iota\varsigma \theta\acute{\upsilon}\mu\alpha\sigma\iota\nu, \acute{\alpha}\varphi' \acute{\omega}\nu \kappa\alpha\iota \tau\acute{\omega} \theta\epsilon\acute{\omega} \delta\epsilon\acute{\iota} \kappa\alpha\lambda\lambda\iota\epsilon\rho\epsilon\acute{\iota}\nu$, שבלא פרשנות זו הוא מיותר. ראו ביקרמן, הצהרה סלווקית, עמ' 367–369; צ'ריקובר, תרבות הלניסטית, עמ' 86; שטרן, התעודות, עמ' 41; ידין, מגילת המקדש, א, עמ' 240; שיפמן, איסור עורות, עמ' 193; ספר, ההלכה הפרושית, עמ' 18; פורסטנברג, טהרה וקהילה, עמ' 46. אולם אוריין (פרוגרמה, הערה 6) התמקד בדמיון לאיסור במגילת המקדש, בצד המילה $\theta\acute{\upsilon}\mu\alpha\sigma\iota\nu$, והסיק שגם הפרוגרמה נתכוונה להגביל את ההיתר לבשר קורבנות בלבד. לשיטה זו יש להסביר מדוע הצו מונה עם האסורים בירושלים בעלי חיים טמאים בלבד, ולא בעלי חיים טהורים שאינם ראויים להקרבה או שאינם מוקרבים בפועל. אוריין מתרץ שאלה בעלי החיים שהנוכרים נהגו בפועל להביאם לעיר. 28. ספר הניח שפקודת אנטיוכוס מייצגת את שיטתם המקילה של יריכי ממ"ת, כלומר הפרושים, שאסרו להכניס לירושלים רק בעלי חיים אסורים באכילה, בעוד הכת התנגדה להכנסה של כל בהמה טהורה שלא יועדה לקורבן (ספר, ההלכה הפרושית, עמ' 21–24). אולם הצעה זו קשה, שכן כאמור הלכת חז"ל פוטרת מטומאה כל עור, כל שכן עור מעובד (משנה, חולין ט, ב |טהרות א, ד|; ספרא, שמיני י, יא, ה–ו ע"ד); בכלי, חולין קיז ע"ב, ראו להלן). זו הייתה כנראה גם עמדתם של יריכי כת היחד, כעולה מן ההתעקשות של ממ"ת על ההשקפה הפוכה, שעור נבלה מטמא את הנושא אותו (ראו להלן). כיוון שהצו המלכותי אכן אוסר הכנסת עורות לירושלים, הוא בוודאי אינו תואם את ההלכה הפרושית. אוריין הציע שהפרוגרמה מבטאת אותה הלכה שבמגילות, ושההבדל בתוכן נובע מן ההבדל בין הנמענים – נוכרים בצו הסלווקי ויהודים במגילות (אוריין, פרוגרמה, הערה 6).

29. באומגרטן (כיתות, עמ' 82) הציע שאיסור הכנסת בעלי חיים הוא הרחבה של איסור כניסת נוכרים למרחב המקודש. לטעמי אין צורך בהסבר זה לאור הידוע על איסור שחיטת חולין ועל תומאת העורות לשיטת הכת.

30. ספר, ההלכה הפרושית, עמ' 11–15; שיפמן, איסור עורות, עמ' 193; באומגרטן, כיתות, עמ' 81–82; אוריין, פרוגרמה.

בתקופה ההלניסטית המוקדמת, הרבה לפני פרוץ המחלוקת בין הכיתות. מכאן שהשיטה שכנגד, של יריבי הכת ויורשיהם התנאים, המשקפת קולה מרחיקת לכת הן בדין העורות הן בקדושת ירושלים היא פרי שינוי תנייני.

ד. היחידה השנייה (הטקסט המורכב, שורות 21–24)

אחרי היחידה שנידונה לעיל יש פער בטור ii בקטע 4Q394 3 7. בתוך פער זה שיבצו המהדירים יחידה המתבססת על צירוף של ארבעה קטעים זעירים, שניים מכתב היד 4Q397 ושניים מ-4Q398 (4Q397 1 2 1–4 ו-4Q398 1 3 1–3), בשל האזכור המשוער של עורות גם כאן. עם זאת יש לזכור שאין חיבור פיזי או השקה טקסטואלית המחייבת רציפות בין שתי היחידות. להלן אתעלם משאלת מיקומה של היחידה השנייה ואעסוק בתוכנה כשהוא לעצמו. הינה הקטעים בנפרד, ואחר כך כמו שצורפו במהדורת קימרון וסטרנגל, בניכוי השלמות שנראו לי מסופקות.

4Q397 2 2–4

2 22	◦ ומן עוֹרוֹת]
3 23] הבהמה [הטהורה]
4 24	◦ [ואפֹּעַל הֵּ

4Q397 1 1–4

1 21] הֵּ ואפֹּעַל עוֹרוֹת]
2 22] [מה ידות כֵּן
3 23] הנושֵׂאִי אֹתוֹ (ה) נבלתָה]
4 24] [◦◦◦◦] אִתְּ שֶׁהֵיִן

בשתי המהדורות (קימרון וסטרנגל, ממ"ת; קימרון, מגילות) צורפו יחד שני הקטעים הללו, קטע 2 מימין וקטע 1 משמאל:³²

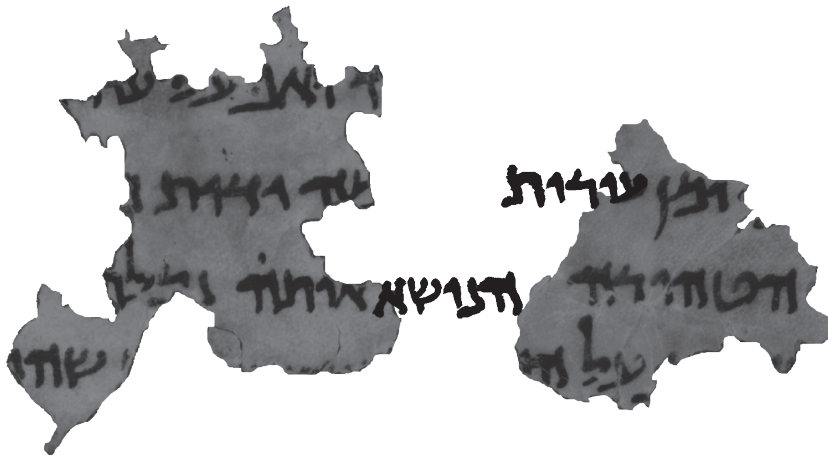
21] הֵּ ואפֹּעַל עוֹרוֹת]
22] [ומן עוֹרוֹת]מה ידות כֵּן
23] הבהמה [הטהורה [הנושֵׂאִי אֹתוֹ (ה) נבלתָה]
24] [ואפֹּעַל על הֵּ] אִתְּ שֶׁהֵיִן]

עם זאת כאמור יש לשים לב שבין שני הקטעים הללו אין כל חפיפה טקסטואלית המחייבת את צירופם, באופן זה או בכלל. יתרה מזאת, לדעת אשבל רצון גם אי

31. לדעת אשבל רצון אותיות אלו שקימרון קרא כאן הן תוצאת הידבקות של שכבות נוספות של הקלף המגולגל של המגילה בנקודה זו, ולכן אינן שייכות לכאן. עובדה זו ניכרת בייחוד בתצלום PAM 43.476.

32. משום כך הבאתי לעיל את קטע 2 תחילה ואחריו את קטע 1.

אפשר לצרפם, שכן השלמת המילה [הנושא] בין שני הקטעים בשורה 23 יוצרת רווח גדול מדי ביניהם בשורה 22, וכך אי אפשר לקרוא בה את הרצף "ומן עו[ו]רות]מה ידות", שהוא קצר מדי למלא רווח זה.

איור 1 – קטעים 1–2: ניתן לראות כי הצירוף המוצע דורש רווח גדול מדי בשביל המילה **עורותמה**.³³ (צילום: שי הלוי)
באדיבות הספרייה המקוונת של מגילות מדבר יהודה על שם ליאון לוי, רשות העתיקות

4Q398 1 3 1–3

[1 22 | ° ° ר נבלת] הבהמה [הטהור]³⁴ [הנושה]³⁵

2 23 | יגש לטהרת ?]

3 24 | על]

33. פואש נדחק וצופף מאוד את המילה הנושא ולעומת זאת ריווח את המילה עורותמה לצורך הצירוף. ראו פואש, איגרת, עמ' 116.

34. רוב הטקסט מצוי בפרגמנט 2–3. המילה הטהורה מצויה בקטע קטנטן נפרד המכונה 4Q398 1. ראו ההערה הבאה.

35. המילה [הנושה], שהופיעה על פיסה קטנה נפרדת, צורפה לכאן בידי סטרנגל, והוא העיד על קיומה. היא אברה מאוחר יותר, ואינה מופיעה בתצלומים (קימרון וסטרנגל, ממ"ת, עמ' 34; קימרון, מגילות, ב, עמ' 207 הערה לשורה 23). הצירוף של הקטעים הזעירים ובהם המילים הטהורה, הנושה מתבסס רק על ההקבלה המשוערת של קטע זה לקטע 397 1–2 לעיל, שבו הוסמכה המילה הטהורה בקטע 2 אל ההשלמה המתבקשת [הנושא] לפני הצירוף "א(ו)ת(ה) נבלתה", בקטע 1. ראו להלן בפנים.

איור 2: ימין – קטע 2–3, לקוח מתצלום PAM 42.838 (צילום: נגיב אנטון אלבינה); שמאל – קטע 1 מלוח 157c קטע 10 (צילום: שי הלוי)
באדיבות הספרייה המקוונת של מגילות מדבר יהודה על שם ליאון לוי, רשות העתיקות

בקטע 398 זה ראו קימרון וסרגנל מקבילה לצירוף שני הקטעים של כתב יד 397 לעיל, ולפיכך השלימו על פיו את חסריו של 397, כך:

	[ה ואפ על עוֹרוֹת]	21
	[ומן עוֹרוֹת]מה ידות ?]	22
	[הבהמה] הטהורה [הנושא] א[ו]ת[ה] נבלתה [לוא יג]ש לטהרת ה[ן]]	23
	[ואפ על הען]	24

החפיפה בין קטעים 1 ו-2, של 4Q397, שכאמור צירופם מפוקפק כשלעצמו, ובין קטע 3–1 4Q398 1 3 1 רחוקה גם היא מוודאות. חפיפה זו מבוססת על המילים הזוהות לכאורה בשני הקטעים: "הטהורה [הנושא] /ה[נושה]... על", אולם כאמור ב-4Q397 צירוף המילה הטהורה בקטע 2 וההשלמה [הנושא] בקטע 1 מסופקים, ואילו ב-4Q398 המילה הבודדת הטהורה בשורה 1 מופיעה בקרע נפרד (1), ואין לדעת היכן מקומה. מלבד זאת, לטענת אשבל רצון, כפי שנראה בתמונה, שני הקטעים של 4Q398 אינם מצטרפים היטב. גודל האותיות והמרווח בין השורות שונים. המילה [הנושה], שנכתבה על פיסה קטנטנה, צורפה לכאן בידי סרגנל, אבל לפי קימרון פיסה זו אבדה ואינה מופיעה עוד בתצלומים.³⁶ המילה על רווחת מאוד, ולכן היא אינדיקטיבית פחות. יתר על כן, רצון הראתה שלא ברור שכל הקטעים ביחידה זו (4Q397 קטעים 1, 2; 4Q398 קטע 1–3) עוסקים באותו הנושא. בעוד עניינה של היחידה הראשונה לעיל הוא כנראה בעורן של בהמות שחוטות המותרות באכילה,³⁷ לא ברור שהמילה עור אומנם מופיעה ב-4Q398 קטע 1–3. בתצלום הישן PAM 42.838 ניכרים שרידי

36. ראו ההערות הקודמות.

37. לאור המקבילה במגילת המקדש, לעיל.

דיו נוספים של שתי אותיות במקום שבו שחזרו קימרון וסטרנגל את המילה עור. שרידים אלו אופקיים ונמוכים יחסית ליתר האותיות, ואילו הקו התחתון של האות עי"ן אלכסוני וגבוה.³⁸ בשל הספקות ברבר הצירופים אתמקד מעתה רק בקטע מס' 1 של כתב היד 397 כשלעצמו.

4Q397 1 1-3

ה ואפ על עורות	1 21
מה ידות כן	2 22
הנושא אות{{ה}} נבלתה]	3 23

סעיף זה של חוקי המגילה מתחיל בפתחה האופיינית לממ"ת: "ואפ על". אף שהמילה עורות משוחזרת ברובה, נראה ששורות אלו אכן עוסקות בטומאתם של עורות, לאור הזכרתן של ידות ומשא נבלה, כפי שיובהר להלן. התורה מייחסת טומאה לנבלות בעלי חיים טמאים (וי' יא 8, 24–28, 35–38) וטהורים (שם, 39–40) גם יחד. מילות הקטע שלנו "הנושא אות{{ה}} נבלתה" רומזות בכירור לוויקרא יא 28, 40.⁴⁰ כאמור לעיל, ההלכה של חז"ל פטרה מטומאה זו עצמות וגידים, טלפיים ועורות.⁴¹ כאשר כל אלה עורם מחוברים בגוף הבהמה המתה, אין הם מצטרפים לשיעור טומאת נבלה, וכשיש בבשר כשיעור לטמא, הם מעבירים את הטומאה הלאה.⁴² אולם כשהם מנותקים מן הבהמה, אין בהם טומאת נבלה כלל (משנה, חולין ט, ג).

במגילת המקדש (נא 4) אנו מוצאים עמדה הפוכה, ולפיה טומאת שרצים (וי' יא 31–38) חלה גם על "מעצמותמה ומנבלתמה, עור ובשר וצפורן".⁴³ באומגרסן שיער שהצדוקים היו שותפים להלכה כיתתית זו, על סמך משנת ידיים ד, ו: "וכי אין לנו על הפרושין אלא זו בלבד הרי הן אומ' עצמות חמור טהורין ועצמות יוחנן כהן גדול טמאין". אם נקבל טענה זו כפשוטה, כמייצגת את עמדת הצדוקים, משתמע מכאן

38. בעותק זה אותיות אפשריות עם בסיס אנכי נמוך עשויות להיות רק כ, מ, נ. אשכל רצון העלתה את האפשרות לשחזר כאן מִכּוֹר, אולי בהקשר של מכירת הנבלה לנוכרי (דב' יד 31).

39. הסופר טעה וכתב אותה, ואז מחק את הה"א בנקודה עליונה כדי לתקן את המילה לאת, בהתאמה ללשון הכתוב. לדעת קימרון (מגילות, ב, עמ' 207 הערה לשורה 23; קימרון וסטרנגל, ממ"ת, עמ' 25) הסופר שכח למחוק גם את הווי"ו המיותרת. לדעת אשכל רצון יש להניח שמחק גם את הווי"ו, אלא שיעור שבור במקום שבו הייתה נקודת המחיקה.

40. ראו הערה הקודמת.

41. משנה, חולין ט, א (=טהרות א, ד); עדויות ו, ג; ספרא שמיני י, פרק יא, ה–ו (נו ע"ד); בבלי, חולין עז ע"ב, קיז ע"ב; השו"ש משנה, זבחים, ג, ד; ט, ה.

42. פשוט מפני שהם בבחינת "חיבור לטומאה". ראו להלן.

43. ידין, מגילת המקדש, ב, עמ' 160; קימרון, מגילות, א, עמ' 190. ראו דיונו של ידין, שם, א, עמ' 262. ידין משחזר פולמוס ישיר בין הכללתם בטומאת שרץ של עור וצפורן במגילת המקדש ובין ההוצאה מכלל טומאה של עצמות, שיניים, ציפורניים ושיער במדרש התנאי. ראו גם משנה, עדויות ו, ג.

שהצדוקים התנגדו להשקפה הפרושית שעצמות בהמה – בניגוד לעצמות אדם – אינן נחשבות לחלק מהנבלה ולפיכך אינן נושאות את טומאתה.⁴⁴ כפי שראינו לעיל, העמדה הצדוקית-הכיתתית המחילה את טומאת הבשר על העור ועל העצמות נשקפת גם מאיסור הכנסת עורות בעלי חיים טמאים לירושלים בצו המלכותי של אנטיוכוס השלישי.⁴⁵ לפי קימרון וסטרנגל, מחבר ממ"ת דגל בהלכה הצדוקית-הכיתתית ועל כן התנגד להשקפה הפרושית שעורות הנבלה ועצמותיה טהורים.

ה. ידות

אחת המילים המעטות שקריאתן בקטע שלנו ברורה היא המילה היחידאית ידות.⁴⁶ קימרון פירש אותה על סמך כמה היקריות בספרות התנאית במשמע 'ידיות של כלים'⁴⁷ והציע שהמחבר מתנגד למנהג הפרושי של הכנת ידיות כלים מעורות ומעצמות של בעלי חיים מתים והכנסת הכלים לירושלים.⁴⁸ בנקודה זו ברצוני להציע הצעה חדשה. המילה ידות מציינת בספרות התנאית לא רק חפץ שימושי – ידיות של כלים – אלא גם מושג מופשט רחב יותר, הנקשר גם לטומאת עורות ועצמות של נבלה. חלקי מאכל משניים שאי אפשר לאוכלם אבל הם חיוניים לאחיזת המאכל (שורשים, קלחים, עצמות שבשר בקצותיהן) או להגנתו (קליפות, עורות) מכונים בספרות חז"ל יד (ברבים: ידות) ושומר, בהתאמה. מסכת עוקצין דנה בחלות של טומאת אוכלין – טומאה קלה המועברת מן המאכל אל אוכלין ומשקים אחרים – על ידות ועל שומרים כאלה. וזה לשון המשנה הראשונה בעוקצין:

כל שהוא יד' ולא שומר, מיטמא ומטמא ולא מיצטרף.
שומר, אף על פי שאינו יד, מיטמא ומטמא ומצטרף.
לא שומר ולא יד, לא מיטמא ולא מטמא.

כלומר: חלקי מאכל שאינם נאכלים, אבל משמשים לאחיזה (ידות) נטמאים טומאת אוכלין מחמת האוכל שאליו הם מחוברים (כשהוא טמא והם טהורים) וגם מטמאים אותו בטומאה זו (כשהוא טהור והם טמאים), אבל אינם מצטרפים למאכל גופו לכדי

44. הקריאה המקובלת של המשנה מפרשת אותה אחרת. רוב המפרשים סבורים שעמדה זו, הנשמעת מפי רבן יוחנן בן זכאי, הייתה מקובלת גם על היריבים הצדוקים ולכן הייתה עשויה לשמש ראייה כנגדם בוויכוח. אבל ראו ידין, מגילת המקדש, א, עמ' 262; באומגרטן, מחלוקות, עמ' 163, בעקבות גייגר (ראו הפניה שם). ראו גם זוסמן, תולדות ההלכה, עמ' 31–32; פורסטנברג, קובלין, עמ' 290.

45. באומגרטן, מחלוקות, עמ' 162 הערה 19.

46. המילה יד רווחת במגילות בכמה מובנים המוכרים גם מן המקרא, אך לעולם לא במובן של 'ידיות'. לשון הרבים 'שתי הידות' במגילת המקדש נח 8 משמעו 'שני שלישים' (השוו בר' מג 34; מל"ב יא 7).

47. ראו למשל משנה, יומא ג, י; כלים כה, ו; פרה יב, ז; מקוואות י: א, ה.

48. קימרון וסטרנגל, ממ"ת, עמ' 155.

שיעור כביצה, שהוא השיעור לקבלת טומאת אוכלין. חלקי מאכל שאינם נאכלים אבל מגוננים על המאכל (שומרים), מטמאים את גוף המאכל ונטמאים מכוחו בטומאת אוכלין, ואף מצטרפים עימו לכשיעור ביצה.

על פי משנה, חולין ט, א, עור ועצמות ושאר חלקים חיצוניים של הבהמה "מיצטרפים [לכשיעור לבשר] לטמא טומאת אכלים [כיוון שהם נחשבים "שומרים"], אבל לא טומאת נבילות". במילים אחרות, גם כאשר החלקים החיצוניים של הבהמה נחשבים לחלק מהנבלה במונחים של טומאת אוכלין הקלה, הם אינם נחשבים לחלק ממנה לענייני טומאת נבלה החמורה יותר, כלשון הברייתא בגמרא על משנה זו: "שומרים לטומאה קלה, ולא שומרים לטומאה חמורה" (חולין ק"ז ע"ב). במשנת חולין אומנם לא ננקטים המונחים יד ושומר, אבל הנושא שלה קרוב במובהק לנושאה של משנת עוקצין – צירוף של חלקים משניים של המאכל לטומאת אוכלין. ההבדל הוא שמשנת עוקצין עניינה במאכלים מן הצומח, ומשנת חולין – במאכלים מן החי.

והינה, מה שהחסירה משנת חולין משלימה התוספתא בעוקצין. היא מצטטת את משנת חולין ומוסיפה לה הסתייגות ברוח משנת עוקצין: "העצמות והגידים והקרנים והטלפים מצטרפין לטמא טומאת אוכלין אבל לא טומאת נבלות, אבל נעשין הן ידות לטמא טומאת נבלות" (תוספתא, עוקצין ב, ו). לפי תוספת זו, חלקי הבהמה שאי אפשר לאוכלם הנמנים במשנה אכן אינם מצטרפים לבשר ליצירת שיעור מזערי לטומאת נבלה, אבל כאשר שיעור כזה כבר קיים בבשר עצמו, העצמות והגידים וכו' מעבירים את טומאת הנבלה לנוגע בהם, מאחר שהם נחשבים ל"ידות".⁴⁹

השימוש המפורש של המקור התנאי במונח ההלכתי ידות בהקשר של טומאת עור, עצמות ונבלות⁵⁰ מעלה מאליו את ההשערה שאותה מילה באותו הקשר בממ"ת נושאת אותה משמעות. לדעתי לפנינו דוגמה נוספת של מונח תנאי המשמש כבר במגילות ועדות נוספת לקדמותו של מקצת המינוח ההלכתי של חז"ל.

אין ככוונתי לומר שההבחנות הדקות בין יד לשומר על כל ההלכות המאפיינות אותן נודעו לחברי כת מדבר יהודה כמשמעותן במשנה, אלא שהמונח ידות, כמובן של חלקים לא אכילים אך שימושיים של המאכל, ובכלל זה של בהמות שחוטות ונבלות, רווח בלשון הדיבור בארץ ישראל בימי הבית השני, והגדרה זו שימשה גם בשיח ההלכתי הקדום על אודות טומאתם של חלקים אלו. הפרושים הסכימו כנראה, בדומה ליורשיהם התנאים, שעור ועצמות הם בחזקת "שומרים", במינוח התנאי הספציפי, או שמא "ידות", כמינוח כללי אפשרי קדום יותר, ולפיכך נחשבים לחלק אינטגרלי של הבשר לענייני טומאת אוכלין הקלה. אולם הם טענו שחלקים אלו אינם נחשבים לחלק מן הבהמה מבחינת טומאת נבלה החמורה, כלומר אינם מצטרפים

49. ראו רמב"ם, משנה תורה, אבות הטומאות א, ז.

50. לשימוש נוסף במונח יד בהקשר של טומאת עורה של נבלה ראו בבלי, חולין ק"ח ע"א: "יכול שאני מוציא אף עור שיש עליו כזית בשר, הנוגע כנגד בשר מאחוריו יכול לא יהא טמא, ואפילו מעשה יד נמי לא עביד?" מכאן שהעברת הטומאה מן הנבלה אל הנוגע בעור מכונה "מעשה יד". ראו גם שם, ע"ב.

לבשר לכדי שיעור מזערי של טומאת נבלה. עם זאת, כפי שראינו בתוספתא עוקצין לעיל, הפרושים הודו שבשעה שהחלקים הללו מחוברים אל הבשר ובזמן שבבשר זה יש כדי לטמא מצד עצמו חלקים אלו נחשבים לידות, ולפיכך הם מעבירים את טומאת הנבלה לאדם ולחפצים הנוגעים בהם.

לעומתם הכת טענה כנראה שתי טענות: (א) טומאת הידות בעינה עומדת גם כאשר העור והעצמות מופרדים מגוף הבהמה, ואפילו כשהעור מעובד; (ב) אם הידות נחשבות לחלק מן הבהמה בכל הנוגע לטומאת אוכלין הקלה, קל וחומר שמעמד זה צריך להיות תקף לטומאת נבלה החמורה.

שתי הטענות האלה, שדין העור כדין הבשר ושבתומאה חמורה יש להחמיר יותר מבטומאה קלה, תואמות במובהק את המחלוקת הביין-כיתתית כתיאורה לאחרונה בספרות המחקר. פורסטנברג ניתח את סדרת המחלוקות בין הפרושים לצדוקים המנויות במשנת ידיים ד, ו-ח, בצד הטיעונים האנטי-פרושיים המיוחסים לישו במתי כג. הוא הסיק שבכל המקרים הללו ניכרים שני טיעוני מפתח נגד הפרושים: (א) הפרושים נוטים להפוך על ראשו את המדרג שבין קודש לחול;⁵¹ (ב) בניגוד לנטייה הריכוטומית של ההלכה הצדוקית-הכיתתית, ההלכה הפרושית אינה מבחינה הבחנה חדה וחותכת בין הטמא לטהור, כי אם מאפשרת את קיומם המשותף בתוך אותה ישות או חפץ.⁵² דומה שהמקרה שלנו מצטרף היטב לקטגוריות הללו. גם כאן מבקשת הכת לטעון שאי אפשר להפריד את העור והעצמות מן הבשר.⁵³ גם כאן היא מתרעמת על היפוך ההייררכיה במעמדן של טומאת אוכלין הקלה וטומאת נבלה החמורה.

לפיכך נראה שיש להשלים את המשפט הקטוע המזכיר ידות כמשפט שמני שעניינו בהבחנה ריאליסטית המובילה לסיווג הלכתי. ממ"ת מרבה בהנמקות המזהות מקרה או תופעה מזמנו של המחבר עם קטגוריות טבעיות או מקראיות הנושאות משמעות הלכתית. כך ה"מוצקות" הן בגדר 'לחה אחת'. "י[רושלי]ם] מחנה היא";⁵⁴ "ירושלים [היא המקום אשר [בחרן];"⁵⁵ "ירושלים היא סחנה הקדש והיא המקום שבחר בו מֶלֶךְ שֶׁבְטִי [ישראל]";⁵⁶ "העושה ביד רמה] הוא 'בוזה ומגדוף'";⁵⁷ "וישראל המה

51. ספרי הומרוס טהורים וכתבי הקודש מטמאים את הידיים; עצמות חמור טהורות ועצמות כוהן גדול טמאות; שור וחמור מחייבים את בעליהם באחריות למעשיהם ולא כן העבד; שבועה בקורבן מחייבת ושבועה במקדש ובמזבח אינה כלום.

52. ממ"ת מאשימה את יריביה בטיהור הניצוק המתחבר בתחיתו לנוזל טמא; המין הגלילי מאשים את הפרושים בכתיבת שם המושל הרומאי עם שם משה כגט; ישו מאשים את הפרושים בטיהור גב הכלי בעוד תוכו טמא. ראו פורסטנברג, קובלין.

53. ראו גם שם, עמ' 290.

54. 4Q394 3 7 ii 16-17; B 29-30

55. 4Q394 3 7 ii 19; B 32-33

56. 4Q394 8 iv 10-11; B 60-61

57. 4Q396 1 2 iii 10; B 70. הציטוט "העושה ביד רמה" הוא השלמת המהדירים, אבל מה ששרד די בו לזהות את התבנית הלשונית.

ב[ני זרע] קדש".⁵⁸ נראה לי שבמקרה שלנו המחבר טוען שהעצמות או העורות הם ידות. כלומר בהיותן חלק אינטגרלי מן הנבלה, הריהן מטמאות כמוה, בדומה לטענה של "מוצקות" יש דין "לחה אחת", ולכן הן טמאות. לפיכך אני מציעה להשלים: "ו[עצמות]מה ידות" או "ו[עורות]מה ידות" או "ו[העורות]והעצמות ה[מה] ידות".⁵⁹

חוק העורות: סיכום

חוק העורות בממ"ת מלמדנו על תשתית הלכתית וטרמינולוגית קרובה בממ"ת ובספרות התנאים. בשתי הספרויות התקיים דיון ער במעמד של חלקים טפלים למאכל לעניין טומאה על סמך הגדרתם "ידות". ואולם הדין בפועל שונה מאוד בשני הקורפוסים הללו, ובמקרה הזה יש בידנו להוכיח את קדמותו של דין המגילות ואת איחורו של הדין התנאי.

קיצורים

מקורות

- דין, מגילת המקדש = י' ידין, מגילת המקדש, א-ג, ירושלים תשל"ז
 ספרי דברים, פינקלשטיין = א"א פינקלשטיין, ספרי על ספר דברים, ניו יורק
 וירושלים תשס"א (ברלין ת"ש)
 קדמוניות, מרקוס = R. Marcus, *Josephus with an English Translation*, VII, London 1943
 קימרון, מגילות = א' קימרון, מגילות מדבר יהודה: החיבורים העבריים, א-ג,
 ירושלים תש"ע-תשע"ד
 קימרון וסטרנגל, ממ"ת = E. Qimron and J. Strugnell (in consultation with
 Y. Sussmann and with contributions by Y. Sussmann and A. Yardeni),
Qumran Cave 4. V. Miqsat Ma'ase Ha-Torah (DJD, 10), Oxford 1994
 שליט, קדמוניות = י' בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, תרגם א' שליט, ג, ירושלים
 תשמ"ג

58. 4Q396 1 2 iv 4-5; B 75-76

59. השלמה זו אינה מתיישבת עם המילה מן בשורה 22 של הטקסט המשוחזר "ומן ע[ו]ר[ו]ת[ו]מה ידות", המחייבת קריאה של המילה ידות כמוכנה המעשי ולא הטרמינולוגי. אולם המילה מן ושרידי המילה עורות מקורן בקטע 2 של 4Q397, בעוד הצירוף "מה ידות" מופיע בקטע 1. כאמור לעיל, אין כל ודאות בצירופם של שני אלה, וגם לא בהצבה של קטע 2 מימין ושל קטע 1 משמאל. גם ההשלמה של הכ"ף, המסופקת כשלעצמה אחרי המילה ידות - [כלים] - אינה אלא שחזור.

מחקרים

- M. Orian, "The Programma of Antiochus III and the = פרוגרמה =
Sanctity of Jerusalem", *Journal of Ancient Judaism* (forthcoming)
- A. I. Baumgarten, *The Flourishing of Jewish Sects in the = כיתות =
Maccabean Era: An Interpretation*, Leiden 1997
- J. M. Baumgarten, "The Pharisaic-Sadducean = מחלוקות =
Controversies about Purity and the Qumran Texts", *Journal of Jewish
Studies* 31 (1980), pp. 157–170
- A. Büchler, *Die Tobiaden und die Oniaden*, Vienna = טוביה =
1899
- E. J. Bickerman, "A Seleucid Proclamation = הצהרה סלווקית =
Concerning the Temple in Jerusalem", *Studies in Jewish and Christian
History*, ed. A. Tropper, I, Leiden 2007, pp. 357–375
- בירנבוים, ירושלים = ח' בירנבוים, "מעמדה ההלכתי של ירושלים על פי מגילת
מקצת מעשי התורה (4Q399–4Q394), חזון החיות (חנוך החכשי פה–ז) וספרות
התנאים", מגילות ז (תשס"ט), עמ' 3–17
- הנשקה, קדושת ירושלים = ד' הנשקה, "קדושת ירושלים: בין חז"ל להלכה הכתתית",
תרביץ סז (תשנ"ח), עמ' 5–28
- ורמן, כיסוי הדם = כ' ורמן, "דין כיסוי הדם ואכילתו בהלכה הכהונית ובהלכת
חכמים", תרביץ סג (תשנ"ד), עמ' 173–183
- זוסמן, תולדות ההלכה = י' זוסמן, "חקר תולדות ההלכה ומגילות מדבר יהודה –
הרהורים תלמודיים ראשונים לאור מגילת 'מקצת מעשי התורה'", תרביץ נט
(תש"ן), עמ' 11–76
- יודיצקי, העיר הנידחת = א' יודיצקי, "העיר הנידחת במגילת פשר בראשית א
(4Q252)", העברית סג (תשע"ה–תשע"ו), עמ' 117–123
- נעם, המהפכה התנאית = ו' נעם, מקומראן למהפכה התנאית: היבטים בתפיסת
הטומאה, ירושלים תש"ע
- ספר, ההלכה הפרושית = ח' ספר, "ההלכה הפרושית ב'מקצת מעשי התורה'
והשתקפותה בפקודת אנטיוכוס השלישי", ציון סט (תשס"ד), עמ' 5–24
- S. Safrai, "Jerusalem in the Halacha of the Second = ירושלים =
Temple Period", *The Centrality of Jerusalem: Historical Perspectives*, ed.
M. Poorthuis and C. Safrai, Kampen 1996, pp. 94–113
- E. Puech, "La 'lettre' essénienne 'MMT' dans le manuscrit = איגרת =
4Q397 et les parallèles", *Revue de Qumran* 27 (2015), pp. 99–135
- פורסטנברג, טהרה וקהילה = י' פורסטנברג, טהרה וקהילה בעת העתיקה: מסורות
ההלכה בין יהדות בית שני למשנה, ירושלים תשע"ו
- פורסטנברג, קובלין = י' פורסטנברג, "קובלין אנו עליכם פרושים: לעיצובה של

- תמונת העולם הפרושית במשנה", ההלכה: הקשרים רעיוניים ואידאולוגיים גלויים וסמויים, בעריכת א' רוזנק וד' שרייבר, ירושלים תשע"ב, עמ' 283–311
- A. Tcherikover, *Hellenistic Civilization and the Jews*, Philadelphia 1959
- קימרון, מונחי ההלכה = א' קימרון, "מונחי ההלכה במגילות מדבר־יהודה וחשיבותם לחקר תולדות ההלכה", מגילות מדבר־יהודה: ארבעים שנות מחקר (כנס ירושלים לציון ארבעים שנה של חקר תגליות קומראן, תשמ"ז), בעריכת מ' ברושי ואחרים, ירושלים תשנ"ב, עמ' 128–138
- קיסטר, ממ"ת = מ' קיסטר, "עיונים במגילת מקצת מעשי התורה ועולמה: הלכה, תאולוגיה, לשון ולוח", תרכיץ סח (תשנ"ט), עמ' 317–371
- R. G. Kratz, "The place which He has chosen': The Identification of the Cult Place of Deut. 12 and Lev. 17 in 4QMMT", מגילות ה-1 (תשס"ח), עמ' 57*–80*
- שטרן, התעודות = מ' שטרן, התעודות למרד החשמונאים, תל אביב תשכ"ה
- L. H. Schiffman, "The Prohibition of the Skins of Animals in the Temple Scroll and Miqsat Maaseh ha-Torah", *Proceedings of the Tenth World Congress of Jewish Studies*, Div A, Jerusalem 1990, pp. 191–198
- L. H. Schiffman, "Sacral and Non-Sacral Slaughter According to the Temple scroll", *The Courtyards of the House of the Lord: Studies in the Temple Scroll*, Leiden and Boston 2008, pp. 297–313
- A. Shemesh, "A New Reading of 11QTa 52:13–16", *The Dead Sea Scrolls Fifty Years after their Discovery*, ed. L. H. Schiffman et al., Jerusalem 2000, pp. 400–410
- A. Shemesh, "Three-Days' Journey from the Temple': The Use of This Expression in the Temple Scroll", *Dead Sea Discoveries* 6 (1999), pp. 126–138